

T. QAYÍPBERGENOVTIŇ SHÍĠARMALARÍŇDA LEKSIKALÍQ SINONIMLER HÁM OLARDÍŇ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIKLERI

Aynazarova Gúlara

filologiya ilimleriniń kandidatı, docent
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Abillaev Rametulla

2-kurs magistantı
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: *Maqala T.Qayıpbergenovtıń shıġarmalarında leksikalıq sinonimler hám olardıń qollanılıw ózgesheliklerin úyreniwge arnalǵan. Bunda sinonimlerdiń leksikalıq, semantikalıq túrlerine hám olardıń qollanılıw ózgesheliklerine T.Qayıpbergenov shıġarmalarınan alınǵan misallar tiykarında talqı jasaldı.*

Gilt sózler: *leksikalıq sinonim, sinonimlerdiń semantikalıq ózgeshelik, ideografiyalıq sinonim, obrazlıq, kórkemlik, unamlı hám unamsız boyawlar.*

Sinonimler kórkem ádebiyatta tiykarǵı leksikalıq-semantikalıq qurallardıń biri bolıp tabıladı. Kórkem ádebiyat stiliniń rawajlanıwı menen sinonimler sisteması ádewir bayıdı hám olardıń qollanılıw órisi keńeyip ketti. Olar kórkem sóz qurallarınıń biri sıpatında bolıp, biz olardı tilimizde durıs, orınlı paydalansaq obrazlı mánilerdi ayırıqsha ótkirlik penen jetkizip bere alamız. Sonıń ushın da sinonimler tilimizde úlken áhmiyetke iye. Ásirese leksikalıq sinonimlerdiń belgili kórkem sóz sheberi shıġarmalarında qollanılıw ózgesheliklerin úyreniw máselesi házirgi zaman qaraqalpaq til bilimi tarawında tereń izertlewdi hám ilimiy pikirlerdi júrgiziwdi talap etetuǵın aktual máselelerden esaplanadı. Qaraqalpaq tilindegi sinonimler semantikalıq mánilerine qaray bir-birinen mánilik boyawları menen ayrılıp turadı. Olar kóbinshe tiykarǵı sózlik qordıń kóleminde jiyi ushırasadı. Mániles sinonimlerdi óz-ara tallagandaǵı baslı minnet olardıń arasındaǵı ulıwma usaslıǵın ǵana kórsetiw emes, hár bir sinonim sózdiń basqalarda joq, tek ózine tán jekkelik ózgesheliklerin de tańlap kórsetiw bolıp esaplanadı. Hár bir sinonim sózdiń ózinshelik ayırıqshalıqları sol sózdiń qalıplesip ornalasqan dizbeklerinde ǵana anıq kórine aladı. Eger onday sinonimlerdi qalıplesken dizbeklerinen bólip alıp, biri menen birin awmastırsaq, onda olardıń mánisine kemislik keledi de, aytayın degen oy durıs bayanlanbaydı. Bul hár bir mániles sinonim sózdiń ózinshelik ayırıqshalıǵınıń anıq kórinetuǵınıń kórsetedi. Solay etip hár bir mániles sinonimlerdi ózleriniń ornalasqan belgili, arawlı dizbeginde alıp

kórsetiwimiz tiyis. Usı jaǵdaylardı esapqa ala otırıp, biz bul maqalamızda qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshısı T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmaları tiykarında sinonimlerdiń qollanıwdıń bazı bir ózgeshelikleri anıqlawdı maqul kórdik.

Qaraqalpaq tilindegi leksikalıq sinonimlerdi mánisi jaǵınan bir-birine jaqın bolǵanı menen, olardı qálegen jerde birin - biri awmastırıp, biriniń ornına biri qollanıw kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı, olar tek bir-biri menen bir mánilesligi jaǵınan birlesip keletuǵın bolsa, al endi sol ortaқ ulıwma máni olardıń hár qaysısında hár qanday ózgeshelikke iye bolıp kelip otıradı.

Tilimizdegi sinonimler óziniń hár túrli máni boyawları menen bir-birinen parq qıladı. Bunday sinonimlerdi mániles yamasa ideografiyalıq sinonimler dep ataladı. [1. 37-42.] Qaraqalpaq tilindegi sinonimler semantikalıq mánilerine qaray bir-birinen mánilik, túsinik ottenkaları menen ayrıladı. Olar kóbinshe tiykarǵı sózlik qordıń kóleminde jiyi ushırasadı. Mániles sinonimlerdi óz-ara tallaǵandaǵı baslı minnet olardıń arasındaǵı ulıwma usaslıǵın ǵana kórsetiw emes, hár bir sinonim sózdiń basqalarda joq, tek ózine tán jekkelik ózgesheliklerinde tańlap kórsetiw bolıp esaplanadı. Hár bir sinonim sózdiń ózinshelik ayrıqshalıqları sol sózdiń qalıplesip ornalasqan dizbeklerinde ǵana anıq kórine aladı. Eger onday sinonimlerdi qalıplesken dizbeklerinen bólip alıp, biri menen birin awmastırsaq, onda olardıń mánisine kemislik keledi de, aytayın degen oy durıs bayanlanbaydı. [2. 35-40.] Bul hár bir mániles sinonim sózdiń ózinshelik ayrıqshalıǵınıń anıq kórinetuǵınıń kórsetedi. Solay etip hár bir mániles sinonimlerdi ózleriniń ornalasqan belgili, arnawlı dizbeginde alıp kórsetiwimiz tiyis. Endi biz mániles yamasa ideografiyalıq sinonimlerdiń bir-birinen qanday sıpatları menen ayırılauǵınıń T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında qollanıwǵan sinonimler tiykarında anıqlawǵa háreket etemiz:

A) Sinonimler keń yamasa tar mánide qollanıwı múmkin. Máselen, bir sinonimlik qatarǵa kiretuǵın diydarlasıw - kórisiw - jolıǵıw- ushırasıw degen sinonimler mánileriniń keńligi hám tarlıǵı menen ózgeshelenedi:

...óz ákesi Orazan batırdan, Murat shayıqtan songı úshinshi qádirdanı bolıp qalǵan adam menen **diydarlasıwǵa** asıǵıp, juwırıp ketti. («Maman biy ápsanası», 4-bet.)

Allayardıń gezegi bolıwına qaramastan, azanda úsh balanıń moynına dorba asıp, haqlawǵa jiberdi, ózleri Mamanga **jolıǵıwǵa** keldi.

Mamannıń usınday gezde **ushırasıp** kewil kóterisetuǵın dosları bar edi. («Maman biy ápsanası», 13-bet.)

Joqarıdaǵı sinonimlik qatardaǵı hár bir sinonim sózge keltirilgen mısallardı tallap qaraǵanıwımızda, bundaǵı **ushırasıw** sózi keńeytilgen mánide qollanıw tur. Bul sinonim ulıwmalıq mánige iye, yaǵnıy qálegen adam yaqi qubılıslar menen qálegen maqsette ushırasıwdı bildiriw ushın jumsala beredi. Al **diydarlasıw** sinonimi tar mánige iye. Bul

sóz tek belgili bir insanlar menen júzbe-júz kórisiwdi bildirip keledi. **Johǵıw** sózi kóbinese belgili bir adamǵa, belgili bir jumıslar menen, belgili bir maqsette ushırasıwdı bildiriw ushın ǵana jumısaladı. Bul da tar mánige iye sinonim.

Jurt-xalıq-xalayıq. Sen bileseń be, **jurt** onı ne ushın jaqsı kóredi, dep birew óz sorawına ózi juwap berdi. («Maman biy ápsanası», 4-bet.)...»

Qızıq! **Jurt** neler tuwralı aytpaydı? **Xalıqqa** basshı bolıw - bártha olardıń talqısında bolıw. («Maman biy ápsanası», 5-bet).

Xalayıqtıń awzı ashılıp ań-tań boldı. («Maman biy ápsanası», 35-bet.)

Aldı burın **elinen** ırzashılıq kerek. («Maman biy ápsanası», 15-bet.)

Bul sinonimlik qatarдаǵı **xalıq** degen sinonim sóz keńeygen mánide keletuǵın bolsa, **jurt, xalayıq** sózleri tar mánide keledi. **Xalayıq, yurt** sózleri belgili bir orında jıynalǵan adamlardıń toparına ǵana qarata aytıladı. Mine, bul joqarıda keltirilgen mısallar bir sinonimlik qatarда turıp, ulıwma mánileri bir túsinikti hám mánili boyawları arqalı ayrılatuǵınlıǵın kórsetedi. Bunday sinonimler geyde biriniń ornına biri awmastırılıp aytılganı menen, kóbinese hár qaysısınıń ózleriniń dizbeklesip qalıplesken sózleri menen ǵana dizbeklesip aytıladı. Bul jaǵdaydı tómendegi mısallarda keltirilgen sinonimlerde kóriwimizge boladı:

Insan – adam – kisi – bende. Sebebi, eń áwele ózin-ózi túsinbegen **insan** basqa **adamlardı** túsiniwı múmkin emes! . (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», 28-bet).

Polat minezli sol **adamnıń** kózlerin alma-gezek súrtip turǵanınıń ústine kelip, tabanın shegelegendey sárriydi. («Maman biy ápsanası», 12-bet).

Dúnyadaǵı eń awır júk **kisilerdiń** kóz jas tókkenin kóre beriw eken. («Maman biy ápsanası», 12-bet).

- Óytkeni, hár bir **insan** óz xalqınıń táǵdirin belgili dárejede sáwlelendiriwshi ayna. (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», 5-bet).

«Alla óz **bendesin** qarańǵılıqtan saqlaǵay» deytuǵın edi. (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», 20-bet).

Júrip ketti - jol tarttı – atlandı. - ...quwanısıp atırǵan yabılar toparına qaray **júrip ketti.** («Maman biy ápsanası», 37-bet).

Túneriwı menen bir úzik bulttay atlılardı baslap awılına **jol tarttı.** («Maman biy ápsanası», 37-bet).

Shayıqqa xabarlaspastan Dáwlebay biy de **atlandı.** («Maman biy ápsanası», 37-bet).

Túwesiliw- pitiw- juwmaqlaw - ada bolıw. -Sol kúni úylerinde otın **túwesilip** atır eken, hár qaysısınıń hayalı, erim bunı otın ushın ákelgen eken-aw, dep otqa jaǵıp jiberipti. (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», 286-bet).

- «Qaraqalpaqnama» usınıń menen **pite** me? (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», 315-bet).

Men endi bul kitaptı **juwmaqlaw** menen oqıwshılarıma atamnıń úsh keńesin esletip...(T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», 315-bet).

Onıń **jánjeli kóp**, dawı **ada bolmaydı**. (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama», 311-bet).

B) Mánileriniń basqıshlı rawajlanıwı menen yaǵnıy háreket yamasa predmettiń belgi dárejesin kórsetip kele beriwi múmkin. Máselen, *aqıllı - dana, daw - jánjel - shawqım, jaǵıw-jandırıw, awır-zil* sıyaqlı sinonimlik jubaylarındaǵı *dana, shawqım, jandırıw, zil* sózleri *aqıllı, daw, jánjel, jaǵıw, awır* sózlerine qaraǵanda kúshli aytılp háreket, sıpat basqıshlı mánide kelip tur. Mısalı:

«Kishipeyillilik **aqıllıların** aqılsızlıǵı» deytuǵın edi kóshe biyi. («Qaraqalpaqnama», 20-bet).

Geyde **danaǵa** «Aqılsızsań!» deseń kewilli kúledi, al aqmaqqa «Aqılsızsań!» deseń basına bále satıp alǵanıń. («Qaraqalpaqnama», 25-bet).

–Onıń **jánjeli kóp**, dawı ada bolmaydı. Usınıń ústine **shawqım** kóterilse, «bul sheshiwi qıyın túyin» dep, qalaq basın aldı menen qasıytuǵın xannıń ózi. («Maman biy ápsanası», 38-bet).

Sánem tútik shıraǵa shırpı **jaǵıp** bastı. («Qaraqalpaq qızı» romanı).

Jumagúldiń jalǵız ziyneti ottı **jandırıp** hámmeniń kewlin taptı. (T.Qayıpbergenov. «Qaraqalpaq qızı» romanı).

Moynında **awır** júk barday sezedi. (T. Qayıpbergenov. «Qaraqalpaq qızı» romanı).

Onıń **zil** sózin elestirgen de joq. (T. Qayıpbergenov. «Qaraqalpaq qızı» romanı).

Geyde jazıwshı bunday sıpatqa iye bir sinonimlik qatarǵa kiriwshi sózlerdi bir gáptiń ishinde qatara da jumsaydı:

Biziń Qońıratta ataqlı Bayqoshqar degen biydiń Esengeldi degen balası bar, pitken **aqıl**, pitken **dana**. («Maman biy ápsanası», 26-bet)

Bul keltirilgen gápte avtor personajǵa sıpatlama beriw ushın bir sinonimlik qatarǵa kiriwshi **aqıl-dana** sózlerin izbe-izlikte jumsaydı. Jazıwshı tek **aqıl** hám **dana** sinonimleriniń qatara jumsaw arqalı, sonıń menen birge **pitken** sóziniń qaytalanıwı arqalı mánini kereginshe kúsheytiwge erisedi.

Joqarıda bul aytılganlardan kelip shıǵatuǵın baslı juwmaq: sinonimlik qatardaǵı sózler geyde birgelkili mániles yamasa ideografiyalıq, geyde birgelkili stillik bolıp, taza túrinde hárdayım gezlese bermeydi. Bir qatardaǵı sinonimler mániles yamasa ideografiyalıq bolmasa stillik bolıp ta kelip otıradı. Solay etip, tilimizdegi mánilik sinonimler barqulla bir-biri menen tıǵız baylanısta, qarım-qatnasta hám birlikte bolıp keledi. Sonlıqtan da bulardı usınday etip bóliwdiń ózi júdá shártli máselelerdiń biri bolıwı tiyisli.

Sinonimlar tildin bayliĝin k rsetip otiratuĝin tildi n tiykarĝı qatlamı bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da sinonimlerdi  yreniw leksikanı n  hmiyetli m selelerini n biri. Sonday-aq tildegi sinonimlar, birinshiden, tildi n sinonimlik bayliĝin k rsetiwge sebeshi bolsa, ekinshiden, m nilik jaqtan bir-birine uqsas s zlerdi n qollanıwındaĝı h r qanday stilistikalıq ayırıqshalıqlardı, sonı n menen birge m nilik boyawlardı tolıq t siniw ushın  meliy  hmiyetke iye.

 DEBIYATLAR:

1. Турсунов У, Мухторов Ж, Рахматуллаев Ш.  лозирги  збек адабий тили, Тошкент, 1965.
2. Қ лендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлерди  грамматикалық, структуралық х м лексика-семантикалық  згешеликлери. Н кис, 1989.
3. Хожиев А.  збек тили синонимларининг қисқача луғати, Тошкент, 1963.
4. Айназарова Г. Т. Қайыпbergenov shıĝarmalarında emocionallıq-ekspressivlik sinonimlerdi n qollanılıwı. – «Qaraqalpaq til bilimini n  hmiyetli m seleleri». Ilimiy maqalalar toplamı. – N kis: «Qaraqalpaqstan» 2019, 29-33 – betler.
5. Айназарова Г. Т. Қайыпbergenovtı n «Muĝallimge rahmet» povestinde frazeologiyalıq sinonimlerdi n qollanılıwı. - RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 37–40. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7358531>